

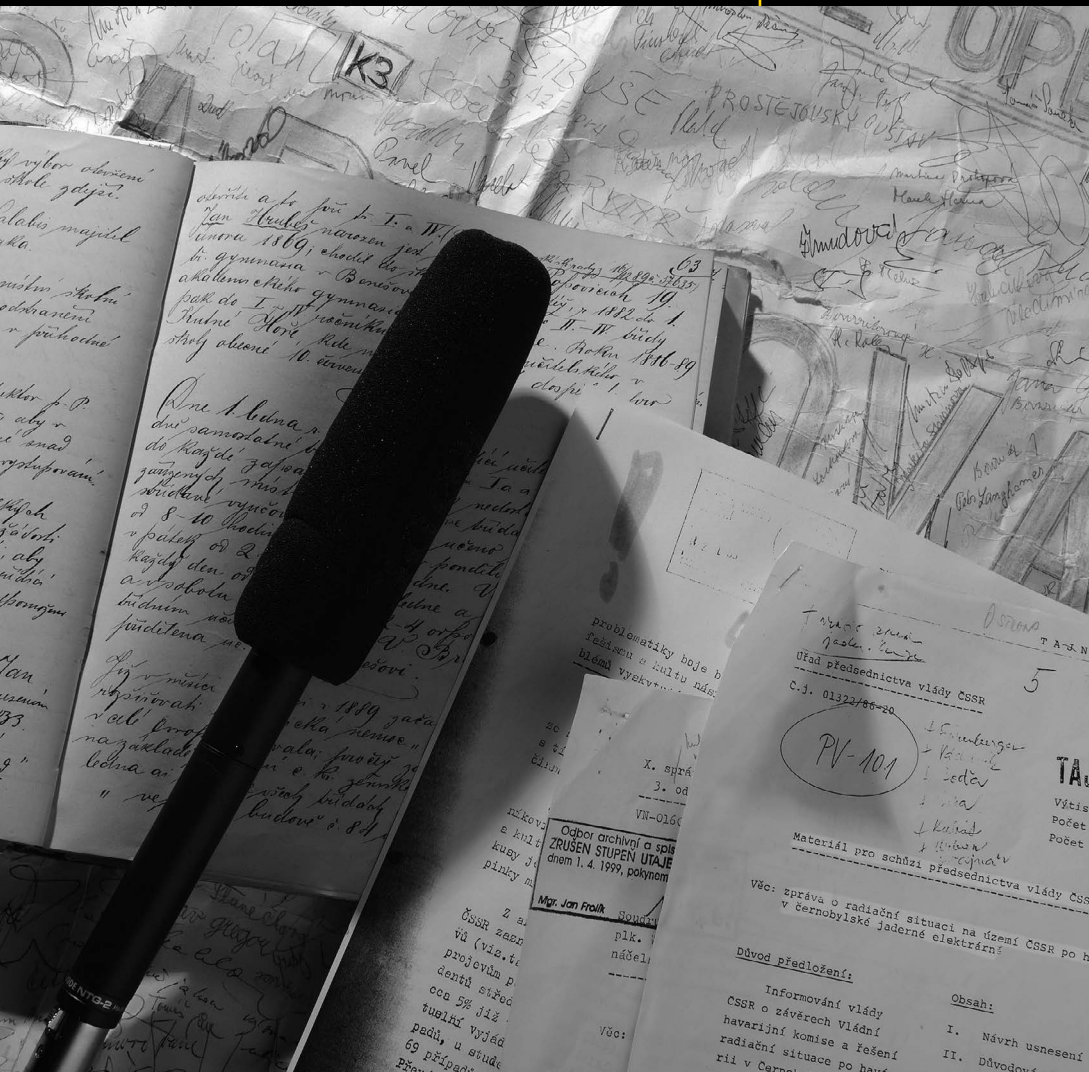
Miroslav Vaněk a Pavel Mücke

TŘETÍ STRANA TROJÚHELNÍKU

Teorie a praxe orální historie

ORÁLNÍ HISTORIE A SOUDOBÉ DĚJINY

KAROLINUM

Třetí strana trojúhelníku

Teorie a praxe orální historie

prof. PaedDr. et Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D.

PhDr. Pavel Mücke, Ph.D.

Recenzenti:

PhDr. Pavel Urbášek

doc. PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D.

Cizojazyčná resumé Hana Bortlová, Petra Schindler-Wisten
a David Beveridge

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Fakulta humanitních studií

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

2. přepracované a doplněné vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Fakulta humanitních studií, 2015

© Miroslav Vaněk, Pavel Mücke, 2015

Text knihy vznikl s podporou programu FHS UK PRVOUK P20, na niž byla poskytnuta Institucionální podpora na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (MŠMT - 2014). Zároveň tato publikace vznikla také s podporou projektu řešeného Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., s názvem Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění (GAČR reg. č. P410/11/1352).

ISBN 978-80-246-2931-5 (Karolinum)

ISBN 978-80-246-2968-1 (pdf) (Karolinum)

ISBN 978-80-87398-62-3 (Fakulta humanitních studií)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva ke 2. vydání	9
Úvod	12
1. Co je to orální historie?	14
Orální historie a její definice	14
Orální historie mezi metodou a oborem	16
Orální historie jako metoda kvalitativního historického výzkumu	19
„Objektivní“ versus „subjektivní“ fakta	21
Možnosti a limity orální historie	27
2. Orální historie a její vývoj	31
O dějinách...	31
... a využití lidských svědectví	32
Zrození orální historie – Spojené státy americké	36
Velká Británie – orální historie na křižovatce sociálních dějin	40
Itálie – ke kořenům věcí: orální historie a mikrohistorie	44
Německo – těžké „vyrovnávání se s minulostí“	46
Francie – dědictví školy Annales	49
Kanada – o velkém paradoxu	55
Finsko – orální historie v zemi lesů a tisíce jezer	59

Postsovětské orální historie a jejich kořeny: příklad Ruska, Ukrajiny	63
Indie – v rozpacích nad soudobými „dějinami nezávislosti“	72
Čína – orální historie v říši středu	77
Brazílie jako příklad vývoje latinskoamerické orální historie	80
Expanze a institucionalizace	83
Zrození a vývoj mezinárodní komunity: International Oral History Association (IOHA)	88
Strasti a slasti české orální historie	95
Hledání metod a smyslu: od sametové revoluce do konce devadesátých let	96
Bod zlomu: příběh Sta studentských revolucí	104
Na přelomu věků: léta 2000–2006	107
Šíření metody v nedávné minulosti a v současnosti (2006–2014)	113
3. Orální historie a studium paměti	124
Metamorfózy paměti	125
Paměť a orální historie	131
Specifika selektivity paměti(i)	133
4. Interview a životní příběh	138
Interview	140
Životní příběh (životopisná vyprávění)	141
Chronologický postup vyprávění	143
Strukturované životopisné vyprávění	145
5. Rozhovor	148
Příprava rozhovoru	148
Vypracování projektu	152
Fáze přípravy na rozhovor	153
Tazatel	154
Výběr narátorů	159
Kontaktování narátorů	160
Přípravný rozhovor	163

Místo rozhovoru	164
Příprava techniky	165
Vedení rozhovoru	166
První fáze rozhovoru	167
Druhá fáze vedení rozhovoru	169
Ukončení rozhovoru	171
Záznam/protokol o rozhovoru	172
Přepis rozhovoru	174
Redakce rozhovoru	176
Redakční úpravy otázek a vstupů tazatele – spíše v rovině doporučení	177
Redakční úpravy rozhovoru odehrávajícího se při dvou a více sezeních	178
Redakční úpravy gramatické, syntaktické a stylistické stránky rozhovoru	178
6. Analýza rozhovorů	182
Východiska analýzy a interpretace rozhovorů	182
Narátorova vlastní analýza a interpretace	187
„Cesty historikovy“ při analýze rozhovorů	189
Obsahová a psychologická analýza rozhovorů	192
Analýza smyslu sdělení v rozhovorech	195
Jazyková analýza rozhovorů	199
Analýza prostředí a nonverbálních projevů	202
7. Interpretace orálněhistorických pramenů	206
Proč interpretovat?	208
Některé otázky nad možností interpretace v orální historii	209
Hledisko pravdy a vytváření mýtů v orálněhistorické interpretaci	213
8. Etika a legislativa v orální historii	228
Etické zásady vedení orálněhistorického výzkumu	229
Orální historie a legislativa České republiky	239

Místo závěru aneb Perspektivy a limity ve „fázi uznání“ ...?	242
Přílohy	247
Seznam pramenů a literatury	285
O autorech	312
Summary	314
Resumen	317
Resümee	320
Jmenný rejstřík	323

PŘEDMLUVA KE 2. VYDÁNÍ

O SOUBORECH SKELETŮ A BADATELSKÝCH SBÍRKÁCH,
NEJEN ENTOMOLOGICKÝCH

Obliba orální historie rok od roku roste. Je to pochopitelné. Příběhy, které o sobě vyprávíme, příběhy, které posloucháme, vypovídají o životních zkušenostech, o materiálních i metafyzických otázkách lidského bytí. Aktivují představivost a podněcují touhu porozumět sobě samému, druhým i světu, v němž žijeme. A v té touze po porozumění jde o otázky zásadní: Kdo jsme? Kam jdeme? Co považujeme za dobré, a co za špatné? Co nás činí šťastnými, a naopak nešťastnými? Proč děláme právě to, co děláme? Proto všichni příběhy potřebujeme.

U orální historie pak nejde jen o příběhy samotné, ale i o jejich interpretaci. Právě interpretace (ať již vědecká či obecně lidská) totiž ukazuje nové cesty, jak porozumět lidskému bytí. Příběh dává klíč k uchopení života. Je tomu tak díky úžasné schopnosti mysli téměř v čemkoli najít jistý smysl, téměř na každý jev naroubovat nějaké vysvětlení. Bez příběhů a jejich interpretací by byl lidský život chudší, možná i smutnější a rozhodně méně lidský. Lidské příběhy však v sobě zároveň obsahují i pověstné čertovo kopýtko, klamou: klamou ty, kteří vyprávějí, ty, kdož poslouchají, a klamou posléze i badatele a badatelky. Především proto, že všichni pomocí příběhů s oblibou věci shrnujeme a zjednodušujeme a (často nevědomky) redukujejeme. Jde o v literatuře již dříve popsany klam narativity související s náchylností k přílišné interpretaci a se zálibou v celistvých, uzavřených a srozumitelných příbězích, kterým někdy (ne vždy) dáváme přednost před neučesanými „fakty“. I tento rozměr vzpomínkových vyprávění je třeba mít při uvažování i praktikování orální historie na paměti.

Právě pro to, že jsou lidské příběhy tak mnohovrstevnaté, i proto, že lidská mysl disponuje nevyčerpatelnými schopnostmi vysvětlení a interpretace, má orální historie obrovský potenciál a vyvolává v nás

stále nové a nové otázky, přičemž ale ty základní zůstávají. Patří mezi ně nejen témata lidské existence či „malých“ osudů na pozadí „velkých“ dějin, ale i problematika, respektive význam odborné a lidské kvalifikace výzkumníků a výzkumnic, kteří se na cestu bádání pomocí orální historie vydají. Jde o to, že bez odborné kvalifikace a etického přístupu k výzkumu je sice možné „nasbírat“ řadu příběhů, nelze jim však porozumět v jejich celistvosti. Bez odbornosti a znalosti kontextu budou příběhy jen výběrem „životních milníků“, v horším případě „veselých či smutných historek“ ze života narátorů. A při porušování etických zásad vedení rozhovoru (či dokonce při jejich naprosté absenci) nás dříve nebo později dohoní neodbytné myšlenky o zneužití či využití narátorů a narátorek kvůli vlastní sobecké touze po prospěchu, zisku či pomíjivé slávě.

Symbolika příměru z oblasti geometrie, který jsme použili v názvu knihy, tedy trojúhelníku, je vysvětlena v předmluvě k prvnímu vydání. Pro druhé vydání jsme vybrali příměr ze sféry zoologie, konkrétně entomologie. Ač to na první pohled není zřejmé, tato věda zabývající se studiem hmyzu, nabízí mnohé paralely s bádáním ve sféře orální historie. Entomolog se, kromě jiných činností, snaží při svém výzkumu především shromáždit (nasbírat) co nejvíce exemplářů hmyzu. Samotné smýkání sítkou po loukách se snahou „ulovit“ co nejvíce brouků nebo třeba motýlů by však bez dalšího odborného zpracování (popisu a výkladu) bylo bezúčelné. To, co vznikne sběrem, totiž není skutečnou vědeckou sbírkou, ale jen záramovanou (byť třeba i velmi krásně záramovanou) vitrínou vystavující soubor skeletů, neživou masu mrtvého hmyzu. Až teprve označení jednotlivých druhů, tříd a podtříd, popis výskytu a širší porozumění smyslu existence daného organismu v konkrétní lokalitě přináší vědecké poznání a posunuje „motýlí hřbitov“ na úroveň skutečné badatelské sbírky. Tolik paralela k odbornosti mezi entomologií a orální historií.

A pokud jde o téma etického přístupu? Je velký rozdíl v tom, je-li hmyz z pohledu vědy eticky, šetrně usmrcen, nebo je-li do budoucí „vitríny“ připíchnut tak říkajíc „zaživa“. Samozřejmě, že v orálně-historickém výzkumu narátory a narátorky neusmrcujeme (ani šetrně ani nešetrně). Ta paralela je v něčem jiném: týká-li se výzkum živých bytostí, vždy je potřeba uvědomit si, jak moc může lidem, kteří se rozhodli sdílet s námi své příběhy, ublížit necitlivý zásah a neetický přístup k vedení rozhovoru, k realizaci celého výzkumu. A tak všem čtenářům a čtenářkám, zájemcům o orální historii přejeme, aby se i díky druhému vydání *Třetí strany trojúhelníku* posunuli v dovednosti

našeho řemesla zase o kousek výš. A především bychom si přáli, aby se s pomocí historie (i historie orální) posunuli dál ve vlastním poznání, a to i díky životní moudrosti zprostředkované svými narátory a narátorkami.

V Praze, 15. 10. 2014

ÚVOD

Před čtyřmi lety, když jsme dopisovali poslední metodicko-teoretickou publikaci o orální historii a jejím využití při studiu soudobých dějin, bychom si byli nepomysleli, že budeme tak brzy vydávat knihu novou. Kromě pragmatických důvodů, poslední kniha *Naslouchat hlasům paměti* stejně jako publikace starší – *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin* a *O orální historii s jejími protagonisty* – jsou již zcela nebo téměř vyprodány, byl zde i důvod odborný. Orální historie ve světě udělala další krok kupředu; česká orální historie tomuto trendu zdatně sekundovala, a dokonce se stala jednou z vůdčích sil v mezinárodní komunitě orálních historiků reprezentovaných stavovskou organizací International Oral History Association (IOHA).

Kniha, kterou držíte v rukou, navazuje na dříve publikované práce, o nichž byla řeč, a čerpá z nich některé znalosti. Přináší však takové množství nových poznatků, že nelze mluvit jen o jakémsi „upgradování“ posledně vydaného průvodce po orální historii, ale od začátku bylo jasné, že bude třeba přemýšlet o publikaci nové. Samozřejmě, že některá stanoviska, předpisy a doporučení zůstávají stejné.

V této knize jsme usilovali podat nejenom teoretický a historiografický náhled na problematiku orální historie, ale snažili jsme se rovněž shrnout nejnovější trendy v oblasti metodologie a metodiky vedení rozhovorů, v jejich analýze a následné interpretaci. V neposlední řadě jsme chtěli touto formou zprostředkovat čtenářům a čtenářkám své osobní zkušenosti z dlouholetého bádání v oblasti novodobých a soudobých dějin. Výsledná publikace je z našeho pohledu jakýmsi splněným domácím úkolem, který odevzdáváme nejen kolegům, kteří po podobné práci volali, ale zejména všem studentům vysokých škol humanitního zaměření.

Jako zajímavý se snad může jevit i samotný zrod této knihy. Publikace vznikala v poslední třetině tohoto roku v průběhu nesčetných telefonických a e-mailových debat na lince Praha–Aarhus (Dánsko). Třetí stranou, kterou vznikl pomyslný „trojúhelník“ míst vzniku, se pak stal pobyt obou autorů na konferenci Oral History Association v Denveru (Colorado, USA) v září 2011. Zámořský pobyt, resp. vystoupení jednoho z nejuznávanějších orálních historiků Michaela Frische, dal definitivní název i naší knize. M. Frisch zde totiž ve svém nedlouhém diskusním příspěvku velmi srozumitelně a výstižně popsal vztah orální historie k dalším veličinám, bez nichž se nelze při naší práci obejít, k „velkým“ dějinám „událostním“, resp. k problematice paměti. Jeho slova před sálem zaplněným zhruba třemi stovkami posluchačů by se dala parafrázovat zhruba takto:

Trojúhelník je možno obecně vnímat jako schéma zobrazující tři základní zdroje a přístupy, z nichž vznikají dějiny jako celek a historický produkt. První vrchol je lidské prožívání minulosti a jeho laické podání, tzv. life story nebo v širším pojetí paměť (individuální, kolektivní etc.). Druhý vrchol jsou ‚klasické‘ dějiny velkých událostí a procesů (event history), třetím vrcholem pomyslného trojúhelníku je pak spojnice obou přístupů, orální historie se vším, co přináší...

Právě orální historie opřena o další dva pilíře a vrcholy může těžit ze začlenění příběhu do kontextu, srozumitelného širokému publiku – přichází totiž se schopností poznávat historii v komparativní perspektivě (tj. co mohou mít například společného prožitky lidí, kteří zažili občanskou válku v USA, druhou světovou válku, válku v Iráku či v Afghánistánu, události 11. září 2001 nebo české, moravské a slezské povodně doby nedávné).

Domníváme se, že schéma rovnostranného trojúhelníku je přesným geometrickým zobrazením, v jakém orální historii a její postavení vnímáme i my, a proto jsme se jej rozhodli využít i při psaní této knihy.

1. CO JE TO ORÁLNÍ HISTORIE?

Otázka, již si musíme napřed položit, nemá zcela jednoznačnou odpověď. Slovní spojení, které mnohým může znít v uších jako protimluv, se zakládá na prastaré skutečnosti, že obrazy minulého dění si lidé mezi sebou předávali prostřednictvím mluveného slova – sdělují totiž něco podstatného, nevyhýbají se konfliktům ani pochybnostem, které svět staví před jednotlivce i společnost. Laicky a zcela v elementární rovině řečeno, orální historie je obraz (lidské) minulosti popsany vlastními slovy.

ORÁLNÍ HISTORIE A JEJÍ DEFINICE

Kdybychom chtěli orální historii přesněji definovat, pak by výsledné znění mohlo mít zhruba následující podobu: Jedná se o řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících a dotvářejících postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků, a to na základě ústního sdělení osob, jež byly účastníky či svědky určité události, procesu nebo doby, které badatel zkoumá, nebo osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně.

Jinak řečeno, jádrem orální historie je paměť, ve které může být konzervován význam a ze které je možné také význam extrahovat. I proto orální historie může posléze pomocí nahrávaných interview shromažďovat vzpomínky a osobní komentáře z jejího pohledu relevantních aktérů. Obecně se interview v orální historii skládá z interakce mezi dobře připraveným tazatelem a dotazovaným, která je zaznamenávána audio- nebo video-formou. Nahrávky interview jsou

poté přepsány, shrnuty nebo okódovány a následně uloženy v knihovně nebo archivu k budoucímu využití. Takováto interview mohou být použita pro výzkum, excerpována v publikacích, video- nebo rozhlasových dokumentech, výstavách, v muzeích, divadelních představeních nebo jiných formách veřejné prezentace. Nahrávky, přepisy, katalogy, fotografie a související dokumentární materiály mohou být také vystaveny např. na internetu, ovšem za předpokladu zachování etických standardů. Důležité je poznamenat, že orální historie je systematickou prací, která nezahrnuje náhodná (a často i např. tajná a „investigativní“) nahrávání, stejně tak se netýká zaznamenaných hovorů, odposlechlů, nahraných osobních poznámek nebo jiných zvukových a audiovizuálních nahrávek, které postrádají dialog mezi tazatelem a dotazovaným.¹

Aby se orální historikové vyhnuli obvyklým chybám, postupně vypracovali standardy pro vedení interview a určili principy pro etické zacházení s dotazovanými. Vzhledem k tomu, že orální historie je natolik dynamický a kreativní obor, který nemůže být zcela zachycen jednou definicí, pro každou ze zásad byly vypracovány jisté výjimky, ovšem vždy s vědomím dodržení základních etických kritérií. Nápadití tazatelé neustále vyvíjejí a sdílejí nové metody a použití orální historie, a proto i každá metoda orálněhistorického procesu nebo každá metoda vedení rozhovoru reflektují specifické cíle daného projektu, dostupnost zdrojů a další praktické okolnosti.²

Terminologie využívaná orální historií je podobně jako v mnoha dalších společenských a humanitních vědách dosti proměnlivá. V této chvíli si tedy dovolíme ještě malou odbočku a zastavíme se u využívaného pojmosloví včetně ne vždy zcela vřele přijímaného názvu „orální historie“. Pojednání na toto téma by dokázalo naplnit stránky další knihy, a proto se o této otázce zmíníme jen v základních konturách,

-
- 1 Jednu z nejpřiléhavějších definic ve své době podal americký historik Charles T. Morrissey. Viz Charles T. Morrissey: Why Call It 'Oral History'? Searching for Early Usage of a Generic Term. *Oral History Review* 8 (1980), s. 20–48; viz též David Dunaway – Willa Baum: Introduction. In: David Dunaway – Willa Baum (edd.), *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Nashville, American Association for State and Local History 1984, s. XIX–XXXIII; též Charles T. Morrissey: Beyond Oral Evidence: Speaking (Con)structively about oral history. *Archival Issues* 17, č. 2 (listopad 1992), s. 89–94.
 - 2 Principy a standardy Asociace pro orální historii, které jsou přetištěny v přílohách této knihy.

neboť o ní vedla vášnivé debaty řada zainteresovaných odborníků do slova napříč generacemi, obory, státy i kontinenty.³

Termín „oral history“, o jehož přesné autorství se dodnes vedou spory, pochází z prostředí Severní Ameriky, jedné z kolébek tohoto směru bádání. I přes svou vágnost a nepřesnost se nakonec velice ujal, zejména pak spolu s expanzí orální historie po druhé světové válce a díky činnosti amerického spisovatele, novináře a historika Allana Nevinse a jeho spolupracovníků z Kolumbijské univerzity v New Yorku. Od počátku až do současnosti je důležitý záznam rozhovorů, které jsou později přepsány. Ve sbírkách se tak ve zvukové i písemné (a někdy i audiovizuální) podobě zachovávají tyto z historického pohledu významné vzpomínky, které jsou dále využívány k výzkumným účelům. Termín samotný i další terminologie stále populárnější a „zakademičtěl“ orální historie prošly během desetiletí „ohněm“ debat i v českých zemích. Čeští historikové se i přes návrhy některých alternativních termínů jako „vyprávěné dějiny“ (Milan Otáhal a Miroslav Vaněk) nebo „mluvená historie“ (Zdeněk Beneš) nakonec shodli na konsenzu využívání do češtiny přeloženého sousloví orální historie (ačkoli několik příslušníků české badatelské obce pod vlivem „západního kánonu“ i nadále používá výraz „oral history“ v nesklonné podobě).⁴ Není přitom vyloučeno, že se v našem prostředí časem uchytlí jiný, třeba i přílehavější název. Diskuse nad „pojmoslovnou čistotou“ by však rozhodně neměly zastínit reálné výsledky badatelské práce, které byly, jsou a budou prostřednictvím orální historie dosahovány.

ORÁLNÍ HISTORIE MEZI METODOU A OBOREM

Orální historie patří mezi metody využívané nejrůznějšími společenskovědními a humanitními obory, jako je např. historie, sociologie, antropologie, etnologie, politologie, psychologie, právní věda, lingvistika, literární věda, muzikologie, divadelní věda nebo dějiny umění, ale

3 O genezi pojmu „oral history“, potažmo debatách o orálněhistorické terminologii viz např. Charles T. Morrissey: *Riding a Mule Through 'The Terminological Jungle': Oral History and Problems of Nomenclature. The Oral History Review* 12 (1984), s. 13–28; viz též Miroslav Vaněk: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 19–26.

4 Nejnověji viz např. Lucie Štorchová a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha, Scriptorium 2014, s. 15, 253, 291 a 313.

je také využívána širokým okruhem badatelů a zájemců pohybujících se jednak mezi těmito vědními obory, ale také na pomezí „akademické“ vědy a „laické“ praxe. Právě z posledně jmenovaného prostředí také čerpá svou energii jeden ze směrů snažících se povýšit orální historii na svébytný vědní obor interdisciplinárního charakteru (jako např. medievistika, hospodářské a sociální dějiny, genderová nebo teritoriální studia), a učinit ji tak oborem rovnocenným s jinými. O tomto, řekněme, radikálním směru, který má blízko k aktivní sociální a politické angažovanosti, bude ještě řeč.⁵ Naopak v některých zemích doznala orální historie díky svým výsledkům a společenskému postavení takové vážnosti, že zde v rámci vědy „zdomácněla“ a je považována i samotnou akademickou sférou za samostatný obor.⁶ V českém prostředí zazněly svého času z úst některých představitelů akademického života mj. názory, že orální historie má blízko spíše k postavení jakési „subdisciplíny“ nebo „pomocné vědy historické“ v rámci výzkumu soudobých dějin,⁷ vzhledem k výše uvedeným charakteristikám je možné orální historii v České republice za svébytný obor směle považovat. O důvodech, proč tomu tak je, však bude taktéž ještě řeč.

Ačkoli se v tuto chvíli autoři přiklánějí (ne však nijak rezolutně) spíše k nahlížení na orální historii jako metodu historického výzkumu, v každém případě uvedený směr svědčí o nezpochybnitelném faktu, že orální historie není záležitostí striktně uzavřenou a rigidně neměnnou. Naopak je otevřena inspiracím zvenčí, ze strany vědy i společnosti obecně, a právě neustálé podněty hlasů „zdola“ dávají orální historii již po více než šest desetiletí velkou hybnost a dynamiku. Jak v roce 2006 připomněl jeden z nejuznávanějších odborníků a jeden z „otců-zakladatelů“ orální historie, italský historik Alessandro Portelli: „[...] hlavně skutečnost, že každý začátečník, který vstoupí do terénu, ruší modely svých předchůdců. Můžeme říci, že se orální historie

-
- 5 K jednomu ze současných podnětů k ustavení orální historie jako oboru úzce spojeného s politikou viz José Carlos Sebe Bom Meihy: *The Radicalization of Oral History. Words and Silences* 2 (2003), č. 1, s. 31–41.
 - 6 Tento obor je např. samostatně vyučován na univerzitách a vysokých školách, disponuje svými oborovými mechanismy (asociacemi, teoretickým, metodologickým i etickým zakotvením) a uznávanými standardy a má své vlastní a svrchované zastoupení na mezinárodním poli.
 - 7 Nejnověji viz např. Jaroslav Pánek: *Non multa, sed multum. Humanitní a společenské vědy v České republice 1990–2010. 2. část. Akademický bulletin* 10, 2010, s. 8–11. Dostupné [on-line] na: <http://abicko.avcr.cz/2010/10/05/index.html> [cit. 2. 9. 2014].

zabývá historií ‚zezdola‘ především proto, že ji každý nováček nutí měnit názory.“⁸ Každý z vědních oborů nebo přístupů si klade své vlastní výzkumné či jiné cíle, podle nichž také volí přístupy k získávání rozhovorů a pro další práci s nimi. Osou následujících kapitol bude vylíčení spíše vědecko-badatelské problematiky orální historie v širokém kontextu, přičemž jakousi osou určující směr tomuto líčení bude oblast historie, což je dáno především osobami a zaměřením autorského tandemu.

Zůstaňme u možná poněkud „konzervativního“ pojetí, které však není o nic méně produktivní, že v rámci bádání (nejen) o soudobých dějinách nepředstavuje orální historie zvláštní obor nebo odvětví, ale, jak již bylo zmíněno, je pouze jednou z výzkumných metod. Tu je možné uplatnit, pokud badatel zkoumá např. politický, hospodářský či kulturní aspekt minulého dění, jež má dosud žijící účastníky a svědky. Právě ona oblast výzkumu a konkrétní projekt určují jednak kritéria výběru dotazovaných (tzv. narátorů) a zároveň se výraznou měrou podílí na tematice rozhovoru či vyprávění, které tazatel s dotyčnými vede. Stejně tak se výzkumné cíle projevují v následné analýze, interpretaci získaného materiálu a potažmo i způsobu prezentace výsledného díla.

Například jeden z proudů francouzské historiografie (při své nechuti vůči anglofonním vlivům...) podle cílů projektu odlišuje různé druhy takto získaných pramenů: tzv. orální archivy (fr. *archives orales*), jejichž smysl spočívá v pouhém zachycení svědectví narátorů a jejich uložení pro budoucí badatele, a tzv. orálních pramenů (fr. *sources orales*), které jsou cíleně pořizovány jako jeden z pramenů konkrétního výzkumu.⁹ Pro lepší představu se zde nabízí například paralela s archeologií: zatímco tzv. záchranný výzkum se činí v krátkodobém horizontu, pod tlakem vnějších okolností – třeba v důsledku stavby dálnice či hypermarketu – a ve snaze zachránit a zaznamenat co

8 Viz Alessandro Portelli: Desáté výroční plenární zasedání: Mezinárodní orální historie v období 1996–2006 a po něm. Konverzace otců-zakladatelů. In: Miroslav Vaněk, „Globalizace a digitální revoluce aneb Čtvrtá vývojová fáze orální historie. Ohlédnutí za 14. mezinárodní konferencí orální historie v Sydney.“ *Soudobé dějiny* 13, 2006, č. 1–2, s. 271.

9 Některými francouzskými historiky je proto termín orální historie v této souvislosti považován za „zastaralý“ a vážící se pouze k epoše vývoje orální historie do konce osmdesátých let 20. století. Viz Danièle Voldman: Définitions et usages. In: Danièle Voldman (ed.), *La Bouche de la vérité? La recherche historique et les sources orales*. Les Cahiers de l’IHTP, n° 21 (1992). Paris, IHTP, s. 34–36.

možná nejvíce, tzv. systematický výzkum se dlouhodobě zaměřuje na konkrétní lokalitu a má určitý předem stanovený cíl.

ORÁLNÍ HISTORIE JAKO METODA KVALITATIVNÍHO HISTORICKÉHO VÝZKUMU

Orální historie je charakterizována hned několika rysy, které ji odlišují od jiných metod vědecké práce. V prvé řadě se jedná o kvalitativní metodu výzkumu, která je příznačná svým demokratizujícím pojetím dějin. Oproti jiným přístupům – jako jsou například tradičně pojímané politické, hospodářské, sociální nebo vojenské dějiny, zpracovávané často na základě „neorálního“ pramenného materiálu – se snaží „dát slovo“ opomíjeným (tzv. bezdějinným) vrstvám společnosti, více reflektuje tzv. malé dějiny (mikrohistorie), individuální prožitky, dějiny „psané zdola“ (angl. *history from below*), rozměr každodennosti apod.

Jako kvalitativní výzkum je bráno takové bádání, které sdělení jednotlivce vnímá jako svébytnou poznávací hodnotu a nesnaží se její obsah pomocí kvantifikujících (např. statistických) postupů zobecnit. Pro lepší představu uveďme, že pokud například historik nebo „historizující“ antropolog vede v rámci svého výzkumu deset rozhovorů s účastníky určité události, rozhodně neshledává pro své závěry relevantními údaje, kolik procent z celkového počtu dotazovaných zaujímal takový nebo onaký postoj. Jednak je počet deseti lidí pro vytvoření nějakého „sociologizujícího“ vzorku, na jehož základě by bylo možné utvořit si nějaké zobecňující závěry, příliš malý, nehledě už ke skutečnosti, že největší předností orální historie je právě zachycení a analýza individuálních postojů a prožitků. Právě díky většímu respektu k „člověku-jedinci“, který si historik „půjčuje“ od sousedních disciplín (především od etnologie a antropologie), je možné sledovat odlišnosti v postojích jednotlivců, barvitost jejich výpovědi a následně je srovnat s jinými druhy pramenů. Bez komparace se totiž lze jen těžko obejít, pokud dotýčný badatel nechce být vystaven riziku, že „absolutizuje“ a upřednostní své dílčí závěry, často s nádechem „definitivnosti“. Na druhé straně to však neznamená, že by měl výzkumník v oblasti orální historie předem rezignovat na to, dělat na základě získaného materiálu závěry a přenechávat tuto výsadu jiným. Interpretace a publikace výsledků je naopak jeho bytostným právem a povinností. V případě, že tak neučiní, přilévá vodu na mlýn potenciálním kritikům, kteří snažení orální historie mohou buď ignorovat

a odmítat ji jako neschopnou činit zobecňující závěry, anebo na ni pohlížet s despektem a vnímat ji jako pouhé zaznamenávání minulosti zjišťované „prostřednictvím mikrofonu nastaveného v tom správném úhlu před vzpomínajícího pamětníka“, tj. jako ilustrativní metodu dokreslující poznatky získané jinými cestami. Jak říká jeden z dalších „guru“ orální historie, německý historik Alexander von Plato, „nejsilnější stránka orální historie zůstává v interpretaci dějinné zkušenosti, „zažitých“ dějin [angl. *digested history* – pozn. autoři]. Jsme schopni vypátrat kontinuitu postojů, názorů, vjemů, konsenzuálních elementů a jejich následků, které trvají mnohem déle než politické a sociální okolnosti, jež je zformovaly.“¹⁰

Tím rozhodně není řečeno, že by kvantitativní přístupy, zaznamenávané pomocí statistik, průzkumů veřejného mínění apod., neměly mít při bádání o minulosti své místo nebo že snad jsou co do poznávací hodnoty „méněcenné“ než přístupy kvalitativní. Nikoli. Tak jako mnohé sociologizující či ekonomizující směry v historickém bádání preferují spíše přístupy kvantitativní, orální historie na straně druhé prvoplánově pracuje s rozhovory jakožto produkty bádání kvalitativního, přičemž se samozřejmě snaží v široké míře reflektovat i prameny a výsledky bádání získaných jinými cestami (např. na základě archivního výzkumu). Jak už to bývá, nic není dokonalé. Oba přístupy mají zkrátka své klady i zápory, a proto jedině kombinací obou se lze podle našeho názoru dobrat co „nejobjektivnějšího“ obrazu poznání minulosti.

Poměrně frekventovanou otázkou je často zmiňovaný vztah orální historie k fenoménu tzv. demokratizace dějin. V jistém smyslu je možné považovat slovní spojení „demokratické dějiny“ za protimluv, neboť ony ve skutečnosti nikdy zcela demokratické nebudou a asi ani býti nemohou – podobně jako nebudou nikdy absolutně pravdivé ve smyslu zachycení, „jak to tenkrát přesně bylo“. K těmto ideálům se budeme vždy jen snažit přiblížit, ovšem s vědomím, že jich nikdy nemůžeme dosáhnout. Nejdůležitější je však ona poctivá snaha...

10 Viz Alexander Von Plato: *International Oral History: Reflections on purposes and methodologies*. Příspěvek přednesený na 14. IOHA konferenci v Sydney 2006. Částečně citováno in M. Vaněk: *Globalizace a digitální revoluce*, s. 274.

„OBJEKTIVNÍ“ VERSUS „SUBJEKTIVNÍ“ FAKTA

O subjektivitě v orální historii jako protikladu k písemným, podle mnohých historiků objektivnějším faktům již byly popsány stohy papíru. Co je podstatou těchto debat? Vyjděme z faktu, že v tradičním pojetí (nejen) historické vědy historik-badatel na základě sběru, analýzy a komparace údajů obsažených v různých typech pramenů (především písemných, ale také hmotných, ikonografických apod.) se za pomoci „objektivních faktů“ snaží rekonstruovat obraz minulosti „takové, jaká byla“ a svou výslednou představu například ve formě dílčí studie nebo finální monografie předkládá odborné i laické veřejnosti. Ta k němu zaujme nějaký konkrétní postoj – např. vyprodáním nákladu, udělením ocenění, oslavnými či odsuzujícími recenzemi, pálením děl na hranici apod. – a tak uzná fakta (nebo jejich část) v díle obsažená za (ne)objektivní, (ne)pravdivá, a tudíž pro ni v různých ohledech (ne)směrodatná. Tento proces je ryze modelový a z pochopitelných důvodů v praxi probíhá v mnoha rovinách a s mnoha nuancemi. Vzájemná interakce historik–věda–společnost se totiž neděje ve vzduchoprázdnu pomyslného akvária, ale v intencích reálného světa, nehledě na to, že v podobných podmínkách vznikaly i ony pozůstatky minulosti, které slouží jako jeden ze základů (re)konstrukce dějin. Od preference výběru pramenů, způsobu práce s nimi, jejich interpretace a posléze prezentace a společenské reflexe badatelských výstupů se mj. odvíjí rozrůzněnost „historických škol“ a obecně přístupů k bádání o minulosti, které se však neustále proměňují a vyvíjejí. Proto byla také práce s orálními prameny, jež byly v konkurenci jiných pramenů (např. písemných) vnímány jako „příliš subjektivní“ (a tudíž nespolehlivé), svého času odmítána. Přitom bezesporu platí, co v jednom z rozhovorů sdělil Donald Ritchie:

Jako profesionál musíte být skeptický vůči všem pramenům, musíte být skeptický vůči písemným pramenům, mnoho pozorovatelů působících ve vládě nepíše o tom, co se tam skutečně děje, ale diskutuje o současných problémech. Noviny překrucují příběhy, mnoho písemných pramenů, které se nám dostanou do rukou, mají různou výpovědní hodnotu, jako např. deníky jsou velmi subjektivní, dopisy jsou také velmi subjektivní, takže být skeptický jen vůči OH je zavádějící, je třeba všechny písemné materiály mezi sebou porovnat. Říkám svým studentům, že pokud se jejich písemné a ústní prameny neshodují, potom nemají automaticky věřit tomu, že písemné prameny jsou pravdivé. Někdy vám dokonce mohou ústní prameny

řící více než písemné, nebo si mohou s písemnými prameny protiřečit, protože písemný pramen mohl vznikat např. v období autoritativních, diktátorských, obecně demokracii nepřejících režimech.¹¹

Otázkou zůstává, jestli jistá „subverzivita“ orální historie, která historii psanou konfrontuje s životem jedince, životem zdola, není jedním z kořenů nedůvěry k orální historii jako metodě příliš subjektivní a zároveň nestojí za snahami etablovat ji ve vědeckém provozu, standardizovat a zredukovat její rozpětí mezi dokumentem a osudem, a tímto „ustájením“ ve vědeckém provozu otupit její kritické ostří. Subjektivita výpovědi je přitom součástí standardu orálněhistorické práce, kterou je třeba přiznat a počítat s ní. Je přítomna v každé práci v duchovních a společenských vědách prostě proto, že badatel sám je součástí zkoumání a absolutní objektivita zde prostě není možná. Patří k badatelské poctivosti nehrát si na absolutně objektivního vědce, ale přiznat tento aspekt subjektivity ve vlastní práci a počítat s ním.

I přes na první pohled značnou hodnotnost nejsou orálněhistorické rozhovory neproblematickým zdrojem. Narátoři se sami rozhodují, co říci a co ne, sami rozhodují o tématech, kterým se budou věnovat více, a tématech, kterým se vyhnou. To již nemluvíme o jakémsi melancholickém přibarvování minulosti nebo možném pokusu o dodatečné vložení smyslu do vlastní biografie, stylizování se do vlastních rolí (vyzdvihování a zveličování vlastního podílu na diskutovaných událostech, nebo naopak zamlčování věcí, které by mohly na narátory vrhnout špatné světlo). Všechny těchto možných komplikací jsme si dobře vědomi, někteří kolegové se pak navíc věnují právě těmto sporným výpovědím, kladou si otázky o smyslu nepravdivých vyprávění, zamlčování určitých skutečností atp.

Jako jistý paradox působí i orálněhistorická konkrétnost a její ohromná bezprostřednost, která může mnohé svést až k jejímu doslovnému přijetí. Takový postup vnímáme jako ahistorický. Jako s kterýmkoli jiným zdrojem, i zde musí historici při využití rozhovorů procvičovat vlastní kritické posuzování – to, že někdo barvitě a přesvědčivě tvrdí, že je něco pravda, nemusí ještě znamenat, že to skutečně pravda

11 Viz *Ústav pro soudobé dějiny* (dále ÚSD), Centrum orální historie (dále COH), sbírka *Rozhovory*. Rozhovor s Donaldem Ritchiem vedl Miroslav Vaněk, říjen 2007 (Oakland, USA).

je. Jak trefně poznamenává Linda Shopes: „To, že ‚někdo u určité události byl‘, neznamená ještě, že plně pochopil, co se stalo.“¹²

V každém případě zůstává pravdou, že údaje získané z individuálních sdělení lze jen těžko vnímat prizmatem kvantifikujících měřítek využívaných při práci s jinými druhy pramenů. Rozhovory vycházejí z minulých prožitků jednotlivce, jsou ovlivňovány časovým odstupem, ale i prostředím, ve kterém vznikají, závisí na osobních motivech dotazovaného, proč rozhovor poskytl apod., a proto jsou údaje v nich obsažené v porovnání s jinými prameny bytostně subjektivní. Celkově jde tedy o dokumenty dodatečně vytvořené, nikoli o prameny v nejvlastnějším slova smyslu, a to navíc v přímé interakci narátora s tazatelem. Jedním dechem dodejme, že tuto vlastnost však nevnímá badatel v oblasti orální historie jako nevýhodu, ale naopak jako součást a nezbytnou kvalitu, kvůli které rozhovory primárně pořizuje. Jeden z nejvýznamnějších orálních historiků A. Portelli si klade otázku, jak dosáhnout, aby ústní zdroje měly stejnou váhu jako ty psané, které se obecně pokládají za přesnější:

Když se nad touto otázkou pozastavíme, tak si uvědomíme, že většina psaných dokumentů v archivech jsou vlastně přepisy ústních výpovědí, s nimiž nemáme žádnou zpětnou vazbu, nebo jsou to zápisy ze soudů, sjezdů a schůzí, a to jsou mnohdy falzifikace toho, co bylo řečeno, takže je otázka, zda jsou opravdu spolehlivé, ale alespoň jsou přesnější v datování, to jistě ano. Podle mého názoru mají ústní zdroje jiné poslání. Vycházíme-li pouze z ústních pramenů (já jsem zastáncem toho, aby tam, kde je to možné, byly využívány i archivy), tak cílem našeho výzkumu není ani tak přesná rekonstrukce událostí, ale spíše historie paměti, historie vytváření významů a historie subjektivity. Já jsem se inspiroval známou větou Fidela Castra, který po krachu sběru cukrové třtiny řekl, že je nutné změnit prohry ve výhry. A řekl jsem si, změníme tzv. slabiny orální historie v její sílu. Je subjektivní? Dobře, pracujeme na subjektivitě, ovšem ne ‚náhodně‘ a neorganizovaně. Jsou její zdroje manipulovatelné v tom smyslu, že to, co nyní řeknu já, bude posléze tím, co říkáte vy? Pracujeme tedy na dialogu, na setkání dvou různých subjektů. Existují momenty, na které lidé zapomínají a kde vzpomínají chybně? Dobře, pracujeme na zkoumání zapomnění a vzpomínání. Podle mého názoru jsou však i ústní zdroje fakticky přesné zhruba z 90 procent.

12 Viz Paula Hamilton – Linda Shopes: Introduction: Building Partnerships between Oral History and Memory Studies. In: Paula Hamilton – Linda Shopes (edd.), *Oral History and Public Memories*. Philadelphia, Temple UP 2008, s. 19.

Ale smyslem porovnání různých pramenů je zkoumat, jak historii zaznamenávají instituce a jak ji pamatují lidé. Takže zaprvé, na námitky, že ústní zdroje nejsou věrohodné, můžeme odpovědět, že žádný pramen není věrohodný a priori. A zadruhé, u ústních pramenů děláme stejnou kritickou práci jako u jakýchkoli jiných pramenů... Zamyslím-li se nad problematikou paměti, tak zde panuje rovněž takový pozitivistický a mylný názor, že se paměť může časem jen zhoršovat. Tomu nevěřím, protože paměť není něco, kam se ukládají fakta, kde zůstávají, a můžete je jen zapomínat. Paměť je neustálý proces, fakta jsou uložena a jsou dále vědomě i nevědomě, neustále v čase během života různě proměňována, interpretována. Orální historie tedy dává smysl a význam tomu, čím byla minulost pro nás, není to jen výčet událostí, ale odhaluje smysl minulosti v naší přítomnosti.¹³

Velmi neortodoxní pohled na přínos orální historie, resp. kritiku její přílišné subjektivity přináší známý americký historik Ronald Grele:

Otázky subjektivity, svědomí, ideologie, identity jsou dle mého názoru těmi nejdůležitějšími. To jsou přeci vrcholně důležité otázky! Důležité nejsou otázky týkající se faktů, týkající se dat, ale otázky zabývající se tím, jak lidé žijí v dějinách, jak lidé svoji minulost vytvářejí. Fascinuje mě, jak lidé vytvářejí příběhy, jak je formulují. Nikdy jsem necítil, že by se orální historici měli omlouvat za to, co dělají. A vlastně jsem právě kvůli tomu kdysi dávno nesouhlasil s Historickou společností v New Yorku a dalšími, protože velká většina jejich otázek je apologetická. Co bychom měli dělat, abychom byli precizní jako sociální vědy, jak máme přesvědčit lidi, že si lidé skutečně pamatují etc. Nikdy jsem necítil potřebu se za tento způsob myšlení omlouvat. V každém výzkumu vás zaujme, že paměť je fascinující právě tím, že si lidé nepamatují přesně. Ale proč je tomu tak? Jak se to odehrává? Stejně tak mě zajímalo, co se děje během rozhovoru. Lži, o jejichž pravosti jsou lidé přesvědčeni, světy, které si lidé představují. To jsou důležité otázky, domnívám se.¹⁴

Způsob, jakým lidé vyprávějí své vzpomínky, se liší od „paměti“ samotné a myšlenkové dění mezi vzpomínáním a vyprávěním je pro historiky neuvěřitelně zajímavé. Lidé podávají své příběhy určitými

13 Viz ÚSD, COH, sbírka *Rozhovory*. Rozhovor s Alessandrem Portellem vedla Hana Pelikánová, duben 2008 (Řím, Itálie).

14 Viz ÚSD, COH, sbírka *Rozhovory*. Rozhovor s Ronaldem Grelem vedl Miroslav Vaněk, říjen 2007 (Oakland, USA).

způsoby, pro dané posluchače, při jistých příležitostech a reprezentují tak svoji osobitou identitu. Odlišují se způsoby, jakými vyprávějí, důležitý je i čas, kdy svůj příběh „zpřístupní“, což bezpochyby ovlivňuje smysl vzpomínek, resp. způsob jejich podání.

Lidskou subjektivitu, která je každému z nás vlastní, narátorům, rovněž jako badatelům a interpretům (a to nejen těm, kteří využívají orální prameny), lze dobře dokumentovat známou historikou, ilustrující rozličný pohled na realitu a svět, podmíněný momentální životní situací, jak ji vyprávěl jeden středověký kněz:

Cestou domů jsem šel po velkém staveništi a zeptal se jednoho muže, který tam pracoval, co tam dělá. Muž odpověděl: ‚Ydělávám si tady svou mzdu.‘ Druhý dělník na stejnou otázku odpověděl: ‚Osekávám kámen.‘ Třetí dělník, kterému kněz položil stejnou otázku, odpověděl hrdě: ‚Stavím katedrálu!‘¹⁵

Už na tomto příkladu je evidentní, že rozmanitost pohledu je člověku vlastní a nelze jej unifikovat. V každém z nás vězí částička všech tří popsaných typů, ale každý z nás zdůrazní v okamžiku položení otázky jiný aspekt své osobnosti a jinou motivaci, která se však během jeho života může změnit v závislosti na vnějších okolnostech, sociálním postavení, zdravotním stavu atd. Je zcela zřejmé, že každý den nepřináší rovnocennou příležitost uvědomit si konečný cíl, jednou přicházejí pocity sebeuspokojení, jindy emoce zklamání a marnosti. To je lidská přirozenost, výsostně individuální, a tudíž subjektivní, a přesto i právě proto hluboce pravdivá.¹⁶

Prostřednictvím orální historie se tak badatel dostává k novým informacím, poznatkům a faktům, které obohacují, rozšiřují nebo korigují jeho dosavadní obraz dějin, a díky prožitkům a sdělením z úst dotazovaného má možnost dodat svému dějinnému líčení jeho individuální rozměr („zalidnění dějin“). Údaje z rozhovorů získané by se však, alespoň v našem pojetí orální historie, rozhodně neměly stát pouze jakýmsi ilustrativním doplňkem objektivizujících „velkých“ dějin.

Jednou z příčin, proč někteří historikové, kteří realizují „orálněhistorický výzkum“, kritizují subjektivitu a nepřesnost paměti narátorů, může být způsob, jak tyto historici provádějí tzv. interview expertů ve

15 Viz Miroslav Vaněk: *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha, ÚSD AV ČR 2008, s. 21.

16 Tamtéž.

smyslu dotazování se na zcela určité události a omezená témata, tedy jakýsi proces zkoušení.¹⁷ Poté, když se setkají s nedostatky výkonů paměti, roste jejich kritika subjektivity, aniž by tuto subjektivitu vlastně vůbec prozkoumali. Ani několikahodinová „exploatace objektů“ nepřináší kýžené ovoce, spíše naopak. Unavený a často zmatený narátor má pocit, že u „zkoušky“ neobstál. A že jde o naprosté nepochopení možností orální historie, je nasnadě.¹⁸

„Objektivní fakta“, se kterými dotazovaný v rozhovorech samozřejmě operuje, by neměla být hlavní prioritou rozhovoru, ani by na ně neměl být kladen důraz – tj. například na posuzování jejich „správnosti“ či absence v případné analýze a interpretaci. Opět dojdeme k poznání, že tento apel samozřejmě není využíván bez výjimky a že samozřejmě existují historická témata a také od nich odvozené projekty, které se zaměřují i na tuto komplementární součást obsahového sdělení rozhovorů např. tam, kde se nezachovaly nebo vůbec neexistují pro bádání jiné a vhodnější druhy pramenů (tajná konspirativní jednání „za zavřenými dveřmi“, mnohé námořní či letecké bitvy nebo katastrofy, problematika vězňů zajateckých a koncentračních táborů atd.).

Protože v centru zájmu orální historie stojí sledování člověka jako lidské bytosti prostřednictvím zachycení, analýzy a interpretace jeho verbálních i neverbálních sdělení a protože z epistemologického hlediska jsou si všechny druhy „sdělení o minulosti“ přes své klady i zápory rovné (počínaje listinným materiálem a sochou významného státníka, pokračuje svazky Státní bezpečnosti a gramofonovou deskou, konče u nástěnkového plakátu či e-mailového spamu), pod tímto úhlem pohledu se nám také stírá striktní a mnohdy polarizovaný rozdíl mezi historickými prameny tzv. objektivními a subjektivními. Zcela jinou otázkou pak zůstává ono poctivé snažení o dosažení objektivních výsledků, kterého se v žádném případě nezříkáme, neboť to by mělo být ambicí a posláním práce každého vědce a vědkyně. Na

17 I z tohoto důvodu jsme, naštěstí, pojali již první „studentský“ projekt zakončený publikací *Sto studentských revolucí* jako autobiografická vyprávění o celém dosavadním životě narátorů (20–30letých), vrholicím sice událostmi listopadové revoluce, ale začleňující je do celého životního příběhu, takže paměť narátora byla, tak říkajíc, rovnoměrně rozprostřena a ani v jednom bodě svého vyprávění v něm nevznikl pocit, že by byl hodnocen, testován či zkoušen – ať už z výbavnosti paměti, nebo ze svých postojů.

18 Viz Alexander Von Plato: *International Oral History: Reflections on Purposes and Methodologies*. Příspěvek přednesený na 14. IOHA konferenci v Sydney 2006. Text příspěvku publikovala IOHA na CD, uložen v Centru orální historie ÚSD AV ČR.

poli historické vědy by se taková cesta měla skládat z uváženého a vyváženého využití maxima legálně dostupných a z etického hlediska bezproblémově nabytých a využitelných pramenů, ať už písemných, obrazových, hmotných, orálních, audiovizuálních, nebo dokonce oněch „virtuálních“ z lůna široce rozvětvené sítě internetu.

Jako malý dovětek k debatám o charakteru pramenů soudobých i budoucích si dovoluji ocitovat slova zkušeného českého archiváře Jindřicha Schwippela, který se v této souvislosti zamýšlí i nad rolí orální historie a dává našim, spíše „badatelským“ úvahám jiný rozměr:

Z ryze archivářského hlediska a podle vlastních zkušeností bych ještě zdůraznil, že orální historii pokládám za nejpravděpodobnější možnou náhradu klasických písemných pozůstalostí v nastávajícím ‚počítačovém věku‘, kdy korespondence stále víc probíhá formou e-mailů a telefonátů, kdy neexistují koncepty dopisů a elaborátů všeho druhu, protože komunikace mezi lidmi či mezi institucemi probíhá jinak než na papíru a definitivní verze dokumentu v počítači vzniká vymazáním verze původní.¹⁹

Pokud by se tedy vývoj ubíral naznačeným směrem, z pohledu orální historie by se jednalo jednoznačně o skvělou perspektivu.

MOŽNOSTI A LIMITY ORÁLNÍ HISTORIE

Ještě než se zamyslíme nad limity a možnostmi orální historie, upozorníme na zajímavé postřehy profesora na Polytechnickém institutu New York University, Nassima Nicholase Taleba, vztahující se k limitům historické vědy obecně. Podle autora je historie neprůhledná: „Vidíme pouze výsledek, nikoli scénář, podle něhož se události řídí, tedy onen generátor dějin. Naše porozumění těmto událostem je tak již od základu neúplné, neboť nám není umožněno podívat se dovnitř, jak celý mechanismus funguje.“²⁰ To, čemu se podle autora říká generátor dějin, není totéž, co historické události samotné. Taleb své myšlenky o historii a porozumění historii, včetně otázek narativních vzpomínek, které považuje za nezastupitelné, rozvíjí v úvahách o vnímání smyslu dějin na základě tří omezení: 1. Na iluzi porozumění, tj. přesvědčení,

19 Viz Jindřich Schwippel: Orální historie a archivy. *Archivní časopis* 56 (2006), č. 3, s. 178.

20 Viz Nassim Nicholas Taleb: *Černá labuť*. Praha, Paseka 2011, s. 28.

že chápeme dění, které je však mnohem komplikovanější a náhodnější, než si uvědomujeme. 2. Na tzv. retrospektivní omezení, kdy problémy dokážeme posuzovat teprve poté, co proběhly, jako bychom je pozorovali ve zpětném zrcátku. V knihách pak vypadá historie jasnější a méně komplikovaná. A konečně za 3. autor zmiňuje přeceňování hodnoty tzv. faktů, nešvar, kterým bývají postiženi vzdělání a respektovaní lidé, zejména tehdy, když začnou kategorizovat, stanou se školomety a začnou „platonizovat“ (tj. sklonem plést si území s jeho mapou a soustředit se na čisté a jasné definované formy). Jakmile přesně definované konstrukce ovládnou naše myšlení, budeme je vždy upřednostňovat před objekty méně elegantními, s méně zřejmou a uchopitelnou strukturou.²¹

Zpět ale k orální historii. Jak je to tedy s orální historií? Převládají klady nad zápory? Domníváme se, že takto položená otázka nemá odpověď. Spíše je třeba hledat přínos orální historie na straně jedné a na straně druhé znát její limity, případně nedostatky. O některých bylo pojednáno v předchozích řádcích.

Fascinující pro badatele je jedinečný pocit, když je přímo účasten vzniku pramene, na jehož základě posléze vzniká jeho práce; leckdy se také může setkat se svědky a aktéry událostí, o kterých on sám třeba jen četl či o nich slyšel. Je to snad srovnatelné s pocitem, když archeolog mezi tunami zeminy vykope „kus minulosti“, když antropolog uprostřed džungle objeví neznámý domorodý kmen nebo když historik mezi kilometry archiválií „odkrývá“ věci dávno zapomenuté. Tento pocit zmínil i jeden z otců-zakladatelů orální historie Charles Morrissey:

Síla orální historie, to, co činí radost nám historikům, se dá rozdělit do několika rovin. První rovina je samozřejmě osobní uspokojení nad tím, co a jak děláte. Druhá rovina, kterou zmíní každý orální historik, je, že pomáhá vytvářet lidskou paměť a že by tato paměť bez něj neexistovala, že vlastně vytváří něco pro budoucnost, co by jinak neexistovalo. Jestliže k tomu přispějí, myslím, že je to velmi uspokojivé, v podstatě jsem člověk, který napomáhá novým myšlenkám, mám otevřený přístup k lidem i věcem, otevírám lidem pomyslné dveře, aby mohli vstoupit do historie, a to má velkou hodnotu zejména pro budoucnost.²²

21 Tamtéž.

22 Viz ÚSD, COH, sbírka *Rozhovory*. Rozhovor s Charlesem Morrisseyem vedl Miroslav Vaněk, říjen 2007 (Oakland, USA).

Na druhé straně by badatel neměl být pocitem, že se aktivně podílí na vzniku „svého“ pramene, na jeho zpracování, analýze a finální interpretaci, nadměru fascinován a neměl by ani takovému pocitu podlehnout.²³

Pro množství badatelů bude bezprostřední a živý kontakt s náratory stále velkou výzvou, stejně tak jako pro jiné bude v důsledku mnoha „proměnných“ (např. otázka náročnosti odborné, časové, materiálně-technické nebo psychické), které jsou k uskutečnění úspěšného orálněhistorického výzkumu potřebné, schůdnější a lepší volit k „tvorbě dějin“ nebo výzkumu obecně raději cestu použití jiných druhů pramenů. Je to pochopitelné a záleží jen na každém badateli, jaký postup si zvolí. Nezbyvá než jen apelovat na alespoň elementární respekt (a snad i míru uznání) k sobě navzájem.

V každém případě je možné říci, že základním předpokladem práce s orální historií je respekt k člověku jakožto jedinci se vším, co s sebou tento fakt přináší. Jedná se o zhruba tyto dvě spolu vzájemně propojené roviny respektu:

1. rovina odborná a teoreticko-metodologická
2. rovina eticko-právní.

Jak o tom bude ještě řeč právě tento komplexní přístup odlišuje orální historii od jiných, méně odborných nebo zcela nevědeckých přístupů k práci s rozhovory a s orálními svědectvími lidí obecně. Bez dodržování těchto principů lze nejen velmi těžko dosáhnout seriózních badatelských výsledků, ale navíc badatel svými pochybeními dává všanc svou odbornou i lidskou pověst, nehledě už k riziku možného soudního řízení a trestněprávního postihu.

Na závěr této kapitoly je možné ocenit orální historii jako účinný nástroj a korekci zažitých paušálních, ale i ideologických schémat, v nichž bývají historické děje interpretovány a využívány pro politické cíle. Život jednotlivce v těchto liniích ale neprobíhá. Takovému schematizovanému pohledu se vzpouzí a brání. Osobní život v celé své nejednoznačnosti je také vždycky to první, co ideologie lidem bere, snažíc se jej vměstnat do předem deponovaných parametrů jednání a chování, které lidi rozdělují a vytvářejí černobílé říše dobra a zla, jak už o tom byla a ještě bude několikrát řeč. Příběhy pořízené metodou orální historie nám ukazují, že to tak jednoduché není. Orální historie

23 Viz Zuzana Fialová: Orálna história – história s tvárou a menom. In: *Malé dějiny česko-slovenských vztahů VI*. Bratislava, Nadace Milana Šimečku, s. 34–36.

není důležitou jen při výzkumu období, která jsou takovým ideologickým schematizováním silně poznamenána, jako jsou období totalit a diktatur, ale i pro výzkum období transformace, kdy se nová moc může snažit interpretovat minulost tak, aby konvenovala současnému ideovému pohledu, resp. aby podpořila strategie nových mocných. Pro elity minulé i současné to nemusí být, pravda, vždy příjemně nastavené zrcadlo.

2. ORÁLNÍ HISTORIE A JEJÍ VÝVOJ

O DĚJINÁCH...

Dějiny je možné rámcově charakterizovat jako sociálně-kulturní fenomén s širokými návaznostmi na další oblasti lidského života, jehož prostřednictvím se lidská společnost různé velikosti a v různých dobách (zejména pak v těch moderních) vyrovnávala s otázkou vlastní identity. Stručně řečeno, lidé se snažili prostřednictvím dějin odpovědět si na otázku, kdo jsou, odkud a kam se vlastně ubírají. Jelikož se všechny společnosti skládají ze vztahů mezi jedinci, kteří si nejsou rovni (a pravděpodobně si asi nikdy nebudou), mají určitý sociální status a sehrávají v rámci kolektivu určitou roli, mj. se od těchto skutečností odvíjí i vztah k dějinám. Schopností a „symbolickou mocí“ utvářet a psát na základě nejrůznějšího materiálu dochovaného z minulosti dějiny disponovala v porovnání s celkovým počtem členů společnosti vždy jen úzká skupina lidí, což mělo opět své důvody: personální provázanost, či dokonce závislost na vládnoucích či vlivných mocenských elitách a centrech, znalost slova i písma, jistá dávka literárního talentu a formulačních schopností a leckdy také prostá touha nějaké dílo vytvořit. Tito lidé na stránkách svých děl utvořili pod vlivem výše uvedených, ale i řady dalších skutečností svůj náhled na svět prostřednictvím nějakého tématu či témat z minulosti, a poskytl tak svým současníkům i následovníkům jeden z mnoha podnětů a zdrojů k utváření identity. Jelikož žádný z těchto lidí nedisponoval univerzálním pohledem a schopnostmi ve svém transcendentálním významu („Bůh“) – ač si to mnozí dotyční mysleli a dosud myslí –, museli nutně pracovat s generalizacemi a zjednodušeními. Proto jim také z jejich dějinných líčení nutně vypadly tisíce, desetitisíce a miliony „obyčejných“ osudů lidí (a potažmo i celých společností), kteří

prožívali své životy a vnímali svět jinak, než jak se na něj dívali „jejich“ dějepisci a historikové. Jelikož společnosti žijí přítomností, a nikoli minulostí, a je třeba je v určitých chvílích sjednocovat (nebo naopak polarizovat a rozdělovat) a dávat do pohybu, dějinné interpretace a od nich odvozované „populární“ povědomí o minulosti (někdy nazývané jako kolektivní paměť) se mohou stát skvělým prvotním hybatelem. Odtud pak pramení nejrůznější „boje o minulost“ sváděné ve skutečnosti za nejrůznějším účelem a beroucí na sebe všeliké podoby.

S postupným vývojem historie jako oboru a způsobů psaní dějin se také změnil pohled na ony „bezejmenné masy“, jejichž vliv začal být postupně brán v potaz, a to nejen v rovině „kolektivní“ (např. národů, tříd, vrstev, profesí apod.), ale i v rovině individuální. Demokratizační vlivy dorazily i do historie a jejím projevem bylo mj. i zrození orální historie jako metody. I když ona sama také věnovala (a dosud věnuje) nemálo pozornosti oněm tradičním „dějinným vrstvám“ (významným osobnostem, příslušníkům vyšších společenských vrstev apod.), mnoho jejích příznivců soustředilo své úsilí právě na to, „dát slovo“ i oněm dříve dějinami opomíjeným. Byl učiněn jeden z prvních kroků k smazání rozdílů, potažmo zmenšení rozdílu mezi tzv. velkými (makro) a malými (mikro) dějinami. Možností a možná i smyslem a posláním orální historie není proniknout do oněch „malých“ dějin, ale spíše ukázat, že při změně perspektivy pohledu (tj. naslouchání narátorům) není žádný životní příběh ve své jedinečnosti měřitelný nějakými generalizujícími a schematizujícími kritérii, posuzujícími „velikost“, „malost“ či „významnost“. I to snad může být jeden z vkladů orální historie k demokratizaci dějin obecně.

... A VYUŽITÍ LIDSKÝCH SVĚDECTVÍ

Jak jsme již zmínili, mluvené slovo patří mezi jednu z nejstarších forem lidské komunikace a po dlouhou dobu sehrávalo nezanedbatelnou, dá se říci doslova klíčovou roli při snahách člověka uchovat obraz minulosti ve vztahu k současnosti a také vzhledem k časům, které teprve přijdou. Mezi formy takového uchování patřil od pradávna příběh popisující individuální lidský osud (nebo osudy několika aktérů): mytická vyprávění, báje, pověsti, legendy, ale také písně nebo třeba anekdoty. Ani vynález písma a zrod „kultury psaní“ nezpůsobil výraznější přelom. Docházelo sice k zachycování mluveného slova písmem, těch, kdo písmo znali, však bylo ve srovnání „s obyčejnými smrtelníky“ jen

velmi málo. Proto mluvené i psané slovo vedle sebe existovaly po několik tisíc let. Ačkoli písmo – vynález, jenž si s sebou dlouho nesl posvátnou auru výjimečnosti – nebylo zdaleka vymožeností „předků-Evropanů“, shodou různých vlivů a okolností se však pouze v prostředí „evropského civilizačního okruhu“ začalo postupně rodit něco, čemu dnes říkáme „historické povědomí“ a „smysl pro dějiny“.¹ Mimo jiné, pomocí tohoto nástroje, který se mohl stát i mocnou „symbolickou zbraní“, se obyvatelé hlásící se k hodnotám tohoto okruhu – Řeky a Římany počínaje přes středověké a raně novověké „národy“ až po jejich moderní dědice – vymezovali vůči expanzi „bezdějinných barbarů“ (např. Peršanů, Germánů či Slovanů). Ti byli sice početní, vojensky zdatní a disponovali i svými vlastními mytickými a legendárními příběhy, neuměli si je však sepisovat. (Neměli toho zapotřebí...) Z této kulturní disproporce se rodí velmi důležitý fenomén, tolik důležitý a typický pro další období – pocit civilizační převahy.

Mluvená sdělení se záhy stala důležitým pramenem pro ty, kteří dějiny sepisovali. O tradiční vyprávění přenášená z generace na generaci (ať už „domácí“, či „barbarská“), stejně tak jako o svědectví očitých svědků se opírala dlouhá řada dějepisců: od antického Hérodota a Thúkydida přes středověké kronikáře Helmolda, Fulchera ze Chartres, Joinvilla nebo Kosmu, „raně moderního“ Philippa de Comynes až k historikům doby moderní Macaulayovi s Micheletem. Jistě není náhodou, že svědectví vtělovaná do textů se velmi často dotýkala období, které bychom dnes nazvali soudobými dějinami... Písmem zachycované příběhy měly na rozdíl od těch, které byly předávány „standardní“ mluvenou formou, tu výhodu, že bylo fixováno jejich obsahové jádro i případná struktura, a tudíž se snížilo riziko jejich „deformace“ (či spíše způsobu podání) nebo úplné ztráty, a to v případě, že selhalo živé médium přenosu – lidská paměť. Vzhledem k tomu, že kronikáři, dějepisci a vůbec lidé obecně se zabývající ději minulými byli jakožto lidé gramotní a vzdělaní jedni z mála, kteří byli schopni je přečíst a pracovat s nimi, stali se při psaní dějin velmi důležitým a záhy také oblíbeným, byť ne zcela výlučným pramenem.

1 Viz Dušan Třeštík: „*Nová aliance*“ pro 21. století aneb *Od faktopisu k dějepisu*. Přednáška pronesená v říjnu 2001 na Katolické teologické fakultě FF UK v Praze. Text dostupný [on-line] na: <http://web.archive.org/web/20070610012632/http://www.sendme.cz/trestik/faktopisci.htm> [cit. 30. 9. 2014]. Ačkoli svými dějepisci disponovali mj. i čínští císařové, nikdy z „dějin“ neutvořili tak mocný nástroj, jako se tomu stalo v „evropském prostoru“.